

UOT 94; 94 “19/...”

SEYİD HƏSƏN TAĞIZADƏNİN İRANIN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ İDEOLOJİ FƏALİYYƏTİNİN İLK MƏRHƏLƏSİ**Ə.H.ŞƏFİYEVA****AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
afshanshaftiyeva@yahoo.com**

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində İranın Avropa ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsi Qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmağa imkan vermişdir. İranın, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi fikirli ziyalıları ölkənin modernləşdirilməsi ideologiyasının formalaşmasına səy göstərirdilər. Modernləşdirmə ideoloji hərəkatının ən fəal və görkəmli nümayəndələrindən biri də Seyid Həsən Tağızadə olmuşdur. O, özünün ictimai-siyasi, elmi-ideoloji fəaliyyəti ilə İranın müasir tarixində dərin iz buraxmışdır.

Açar sözlər: S.H.Tağızadə, İran, modernləşmə, vesternizasiya, qarbləşmə.

XIX əsrin əvvəllərindən aparıcı Avropa dövlətlərinin geosiyasi maraq dairəsinə cəlb edilən İran özünün Avropa dövlətlərindən, xüsusən hərbi sahədə geriyiliyini aydın dərk edərək həmin geriliyi Avropanın elmi, texniki, hərbi nailiyyətlərindən istifadə etməklə aradan qaldırmağa cəhd etmişdir. Həmin cəhd geri qalmış feodal cəmiyyətinin sürətli tərəqqisinə, dövlətin hərbi qüdrətinin artmasına güclü təsir göstərməsə də İranın Qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmasına şərait yaratmışdır.

Müəyyən fasilələrlə də olsa İranın hakim dairələrinin mütərəqqi nümayəndələri ölkədə Türkiyə vasitəsilə mənimsənilən Avropa nümunəsində islahatlar həyata keçirməyə cəhdlər göstərmişlər. XIX əsrin sonlarına doğru yuxarıdan modernləşmə hərəkatı sona çatsa da, aşağıdan modernləşmə və eyni zamanda modernləşmə ideologiyası formalaşmağa başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində, xüsusən 1905-11-ci illər inqilabı zamanı modernləşmə sahəsində daha ciddi, əsaslı və geniş addımlar atılmış, modernləşməyə və Qərb mədəniyyətinə münasibət demək olar ki, hərtərəfli formalaşmışdır.

İranın modernləşmə ideologiyasının formalaşmasında Cənubi Azərbaycanlı ziyalıların xüsusi rolu olmuşdur. Həmin ziyalılardan biri də dövrünün mütərəqqi şəxsiyyəti, modernləşmə hərəkatının ən görkəmli nümayəndəsi Seyid Həsən Tağızadə idi. Uzun müddət həm siyasi, həm də elmi sahədə çalışan S.H.Tağızadə, bütün həyatı və fəaliyyəti ərzində liberal prinsipləri müdafiə

etmiş, təkcə Cənubi Azərbaycan deyil, həm də İran cəmiyyətinin nadir şəxsiyyətlərindən biri kimi tanınmışdır.

S.H.Tağızadə ictimai fəaliyyətə müasir, yeni tipli mədəni-maarif ocaqları təsis etməklə başlamış və modernləşmənin ideoloji komponentini hazırlamaq sahəsində ilk addım atmışdı. Onun Qahirədə fars dilli “Hikmət” qəzetində dərc etdirdiyi “Təhqiq dər əhvale konuniyi İran ya mohakemate tarix” (İranın çağdaş durumunun araşdırılması və ya tarixin məhkəməsi) adlı məqalə (1905) modernləşmənin tarixi zərurət olduğunu əsaslandırmağa yönəlmişdi. İran tarixinin qədim və orta əsrlər (Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti illəri, 1501-1722) dövrünü ölkənin ən şanlı dövrü hesab edən, həmin dövrdə özünəməxsus, müstəqil mədəniyyət yaratdığını, bundan sonra daim tənəzzül etdiyini vurğulayan S.H.Tağızadə müasir dövrdə İranın asılılıq, gerilikdən çıxış yolunu, tərəqqi və inkişafın əsasını Qərb mədəniyyətini mənimsəməkdə görürdü. O vurğulayırdı ki, öz dövrünün mədəniyyətini qəbul etməyən hər bir millət məhvə məhkumdur və öz dövrünün mədəni millətləri tərəfindən məhv ediləcəkdir [3,77].

Müasir mədəniyyəti qəbul etməyin tarixi zərurət, tərəqqi və nicat yolu olduğunu bəyan edən S.H.Tağızadə modernləşmənin yeni ideologiyasının yaradılmasında ilk və əsas addım atır. O, modernləşmənin proqramının əsas ünsürünü – müasir və ya Qərb mədəniyyətini mənimsəməyin zəruri olduğunu müəyyən etməyə çalışır.

S.H.Tağızadənin modernləşmə ideoloqu kimi formalaşması birinci çağırış İran parlamentində fəaliyyəti zamanı baş vermişdir. O, məclisdə müxtəlif hüquqi sənədlərin tərtibində iştirak etmək, təkliflər verməklə kifayətlənməmiş, bu və ya digər prinsip və ideyaların hərtərəfli əsaslandırılması ilə məşğul olmuşdur. Başqa sözlə, o, birinci çağırış məclisdə həm siyasi sferanın bilavasitə modernləşdirilməsi, həm də modernləşmə, xüsusən siyasi modernləşmə ideologiyasının yaradılması və təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olmuşdur.

S.H.Tağızadənin birinci məclisdə müzakirə olunan məsələlərə münasibəti əsasında onun modernləşdirmə, xüsusən siyasi modernləşdirmə ideologiyasının əsas ünsürləri haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək olar. S.H.Tağızadənin başçılığı ilə Azərbaycan deputatları rejimin məşruə (şəriətə uyğun) deyil, məşrutə (konstitusiyaya) rejimi kimi, İran vətəndaşlarının qanun qarşısında bərabərliyi maddəsinin, dünyəvi məhkəmələrin yaradılması haqqında maddənin, təhsilin dünyəvi xarakter daşmalı olması və dünyəvi təhsil sisteminin Maarif nazirliyinin ixtiyarına verilməsi haqqında maddənin təsbit olunmasına nail oldular. Bütün bunlar S.H.Tağızadənin müasir, modernləşmiş siyasi hüquqi, mədəni sistem təşkil edilməsini prioritet hesab etdiyini göstərir.

S.H.Tağızadənin siyasi modernləşmə ideologiyasının yaradılması sahəsində fəaliyyətinin yeni mərhələsi onun ikinci çağırış İran parlamentində (1909-1911) qısa müddətli (XI.1909 –VII.1910) fəaliyyəti ilə başlanır. Həmin mərhələdə S.H.Tağızadə sələflərindən fərqli olaraq partiya təsisçisi və ideoloqu kimi çıxış edir, onun siyasi-ideoloji baxışları daha aydın forma kəsb edir. S.H.Tağızadənin yaxından iştirakı ilə hazırlanmış Demokrat partiyasının proq-

ramında siyasi, ictimai, mədəni, hüquqi sferaların modernləşməsi sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin qorunması və yeni, bir sıra hallarda radikal hədələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu [1,404; 2,49-51].

Birinci məclisdə dünyəvi Konstitusiyanın qəbul edilməsinə nail ola bilməyən S.H.Tağızadə və onun həmfikirləri partiya proqramında dinin dövlətdən ayrılması uğrunda mübarizəni partiyanın ən mühüm vəzifəsi hesab edirdilər [4,111]. Proqramın preambulasında göstərilir ki, XVII əsr Avropada modernləşdirmə, yeni dövrə keçid mərhələsi olduğu kimi, XX əsrdə Şərqi və İran üçün modernləşmə, kapitalizmin feodalizmi əvəz etməsi dövrüdür. İran həmin yolla getməyə məhkumdur [3,78]. Proqramda partiya öz qarşısına icbari hərbi xidmət, icbari pulsuz təhsil, torpaqların rəiyyət arasında bölüşdürülməsi, yığıncaq və siyasi fəaliyyət (partiya) azadlığı və s. məsələləri təmin etməyi qoyur [3,79].

İkinci məclisdə qəbul olunmuş qanunlarda ruhanilərin səlahiyyətləri müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılrsa da S.H.Tağızadənin modernləşmə fəaliyyəti bütövlükdə böyük müqavimətlə qarşılaşdı və nüfuzlu ruhanilərin fitvası ilə məclisi və İrani tərk etməli oldu. S.H.Tağızadə cəmiyyətin yeni ideyaları qəbul etməyə hazır olmadığını, mühafizəkar qüvvələrin mövqeyinin güclü olduğunu və bütün bunların müəyyən dərəcədə savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması ilə bağlı olduğunu dərk edirdi. Ona görə onun modernləşdirmə proqramında aksent bir qədər dəyişir. O əsas diqqəti maarif sisteminin modernləşdirilməsinin zəruriliyinə yönəldir. S.H.Tağızadənin fikrincə, dünyəvi təhsilin genişləndirilməsi, səviyyəsinin yüksəldilməsi, elmi biliklərin tədris edilməsi, elmi şüurun yayılması ictimai həyatın bütün sahələrində islahat aparmağa şərait yarada bilər. O, yeni təhsil haqqında baxışlarını İstanbulda yaşayarkən (1911-1913) Parisə qısa səfəri zamanı iranlı tələbələr qarşısında İran və Fransanın «oxşar» cəhətləri mövzusunda çıxışı zamanı ətraflı şərh etmişdir [5].

O, elmin böyük qüvvə olduğunu vurğulayaraq qeyd edir ki, həqiqi islahat, nicat və xilas, həqiqi vətənpərvərlik, “yalnız və yalnız, yenə də yalnız elmlə mümkündür. Yəni Avropa elmləri, bu əsrin elmləri, Qərbi mədəniyyəti, məktəblər, kitabxanalar və yenə də yeni məktəblər, Qərbi kitablarının milli dilə tərcüməsi və yenə də məktəblər” [5,241]. S.H.Tağızadə iranlıların elmə laqeyd münasibət bəslədiyini qeyd edərək deyir: «Əfsus ki, iranlılar elmin xilaskar rolu haqqında heç nə anlamırlar [5,244].

S.H.Tağızadənin İranda modernləşmə uğrunda mübarizə aparmaq və öz ideyalarını yaymaq imkanı 1910-cu ilin sonlarına kimi davam etmiş və o xüsusi şəxs kimi mühacir həyatı yaşadığından modernləşmə ideologiyasının yaranması və inkişaf etdirilməsi ilə ardıcıl məşğul ola bilməmişdir.

1915-ci ildə Almaniyanın dəvəti ilə Berlinə gələrək yerli hökumətin maliyyə vəsaiti ilə İranda ingilislər və ruslara qarşı mübarizəni təşkil etmək, ona siyasi, maddi (insani) və mənəvi ideoloji dəstək vermək üçün «İran komitəsi» və «Kave» jurnalını təsis etdi. Maliyyə problemləri üzündən jurnalın nəşrində bir müddət fasilə yarandıqdan sonra S.H.Tağızadə yenidən mütərəqqi əhval-

ruhiyyəli gənc mühacir iranlı ziyalıları ətrafına toplayaraq 1920-ci ilin əvvəllərindən «Kavə» jurnalının yeni dövrünün nəşrinə başladı. Burada S.H.Tağızadə İranın qarşısında duran 3 məsələnin prioritet təşkil etdiyini vurğulayır. Birincisi, Avropa mədəniyyətini qeyri-şərtsiz qəbul etmək və yaymaq, Avropaya tam təslim olmaq, Avropa adət-ənənəsini, elm və texnikasını, həyat tərzini, bütün mövcud olanları, qəbul etmək, yalançı vətənpərvərlikdən irəli gələn hər cür xudpəsəndlik və mənasız iradları bir kənara qoymaq; İkincisi, fars dili və ədəbiyyatının qorunması, tərəqqi və inkişafı, yayılması yolunda hərtərəfli səy göstərmək. Üçüncüsü, Avropa elmlərinin yayılması və hamının yeni məktəblər təsis etməyi alqışlaması və təşviq etməsi. S.H.Tağızadə irəli sürdüyü vəzifələri özü və həmfikirləri adından qısa şəkildə belə ifadə edir: «İran zahirən, daxilən, cismən və ruhən avropalaşmalıdır, vəssalam» [6,280].

Beləliklə, S.H.Tağızadənin modernləşdirmə və vesternizasiya ideologiyası struktur elementləri baxımından aydın və bütöv bir forma kəsb etmişdir. İdeologiyanın proqram hissəsi Avropa mədəniyyətini bütövlükdə qəbul etməkdən ibarətdir. Modernləşmə elementləri elm, texnika, Avropa təhsil sistemindən, vesternizasiya elementi, Avropa həyat tərzini, adət-ənənələrinin qəbul edilməsindən ibarətdir. S.H.Tağızadə İranda İslam dininin gələcəyi ilə bağlı heç bir fikir söyləmir. Bu da onun uğrunda mübarizə apardığı dinin siyasətindən ayrılması ideyası ilə izah oluna bilər. Başqa sözlə, milli dildən fərqli olaraq S.H.Tağızadəni «milli dinin» gələcək taleyi o qədər də maraqlandırmırdı.

S.H.Tağızadə istənilən məqsəd və formada diktaturanı qəbul etmirdi. O, həmçinin ideya və əxlaq baxımından romantik nasionalizmi də rədd edirdi. [13, 27]. Məhz buna görə qarbləşmə şüarını irəli sürürdü.

S.H.Tağızadənin modernləşmə sahəsində baxışları yığcam şəkildə 1925-ci ildə yeni nəşrə başlayan «Ayəndə» jurnalının redaktorunun xahişi ilə yazdığı proqram xarakterli “Moqəddemati ayəndeyi rousən” (ışıqlı gələcəyin ilkin şərtləri) adlı məqaləsində öz əksini tapmışdır [7].

S.H.Tağızadə göstərir ki, «onun fikrincə İranın istiqlalı, tərəqqisi və mədəniyyəti üçün dörd ümdə sütun və qaçılmaz şərtin yerinə yetirilməsi zəruridir. Həmin dörd əsas dayaqı təmin etdikdən sonra dörd əsas sahədə işləmək lazımdır» [7,18]. Müstəqillik, tərəqqi və mədəniyyətin dörd əsas dayaqı Milli vəhdət, Təhlükəsizlik, Dövlət idarələrinin islahatı, xüsusən maliyyənin və milli hakimiyyət və milli nümayəndəlik üsulunun islah olunmasından ibarətdir [7,19].

Həmin dayaqlar haqqında qısa şərh verən müəllif qeyd edir ki, İranın bir dövlət və ölkə kimi mövcud olması onun bütün əhalisinin (millət) birliyi, ittifaqından asılıdır, ona görə “bu həmvətənlilik və birlik hissini hər vasitə ilə gücləndirmək və təsdiq etmək lazımdır” [7,19]. Təhlükəsizlik və güclü mərkəzi hakimiyyətin əhəmiyyətini qeyd edən müəllif «təhlükəsizliyin milli birliyin əsas şərti olduğunu» vurğulayır [7,19].

Müəllif qeyd edir ki, göstərilən dörd şərt ödənildikdən sonra digər – dörd əsas sahədə islahatlar aparılmalıdır. Həmin sahələr iqtisadi inkişaf, xüsusən yol çəkilməsi, əkinçiliyin islahatıdır. Xarici asılılığı azaltmaq üçün müəyyən

dərəcədə maşın sənayesi yaradılmalıdır, lakin əsas diqqət kənd təsərrüfatına yönəlməlidir. Çünki, həmin sahə xarici dövlətlərin nəinki rəqabəti və maneələri ilə üzləşməyəcək, əksinə onların tərəfindən təşviq ediləcəkdir [7,20]. İkinci sahə səhiyyə, üçüncü sahə ümumi ibtidai təhsildir [7,20-21]. S.H.Tağızadə ibtidai təhsili “bütün milli məqsədlərin və məqalədə haqqında danışılan bütün əsas işlərin ən mühümü” hesab edir [7,22].

Tərəqqinin dördüncü əsası millətin mədəniyyətə, tərəqqiyə, modernləşməyə və azadlığa doğru hərəkətidir. Bu, çox geniş sahədir. Burada ilk addım bizim millətin tərəqqi yolunda dəmir səddə çevrilmiş, insanın ağına, əl-qoluna vurulmuş zəncir olan cahil təəssübkeşliyə qarşı müharibədir. Reqrəssiv təəssüb tilsimini sındırmaq üçün qəhrəman (igid-rəşid), əxlaqlı və ləyaqətli öndərə ehtiyac vardır və belə şəxsləri tədricən məktəblər hazırlayacaqdır [7,25].

S.H.Tağızadə zahirən avropalaşmaq məsələsinə toxunmur. Amma nəzərə alsaq ki, o, islahatların keçirilməsi üçün xarici mütəxəssislərin dəvət olunmasını zəruri hesab edir, onda demək olar ki, yenə də avropalaşmaq ideyasını müdafiə edir. Xarici mütəxəssislər təbii ki, islahat aparılacaq sahələri Avropa təcrübəsi əsasında yenidən qurmağa yardım edə bilərdilər.

Qeyd edilməlidir ki, Rza xanın hakimiyyəti dövründə İranda modernləşmə istiqamətində tədbirlər keçirilməyə başlanır.

1922-ci ildə İran ordusunun yenidən qurulması prosesi başa çatdırıldı, maliyyə sisteminin yenidən qurulmasına, maliyyə, daxili işlər nazirliyi, ədliyyə, vergi idarəsinin yenidən qurulmasına başlandı, 1924-cü ildə familiya-soy adı tətbiq edildi, 1925-ci ilin mart ayının 21-dən yeni təqvimə keçildi. Qeyd edilir ki, yeni hicri şəmsi təqviminə keçirilməsində S.H.Tağızadənin mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, S.H.Tağızadə 1918-ci ildən başlayaraq qədim İran təqvimi haqqında araşdırmalar aparmağa başlamış və «Kavə» jurnalında həmin mövzuda yazılar dərc etdirmişdi [8]. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, «Kavə» jurnalının saylarının nəşr tarixi üç təqvim: İran Yezdəgird, ərəb (hicri qəməri) və miladi tarixi ilə göstərilirdi. 1926-cı ildə Məclis Transiran dəmir yolunun çəkilişi haqqında qərar qəbul etdi.

1927-ci ildə ümumi ibtidai təhsil haqqında, hərbi mükəlləfiyyət qanununun tətbiqi haqqında qanunlar qəbul edildi. 1928-ci ildə ölkənin müstəqilliyinin təmin olunmasında mühüm addım hesab olunan kapitulyasiya rejiminin qəti ləğv olunması haqqında qərar qəbul edildi. Milli bank açıldı. Xaricdə tələbələrin təhsilinin maliyyə təminatı məqsədi ilə xüsusi fond təsis edildi, geyimin eyniləşdirilməsi və avropalaşdırılmasına başlandı. 1932-ci ildə Dil və Ədəbiyyat Akademiyası, 1934-cü ildə Tehran Universiteti təsis edildi. 1934-cü ildən başlayaraq çadranın qadağan olunmasına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirildi və 20-30-cu illərdə davamlı olaraq məhkəmə və ədliyyə sisteminin yenidən qurulması, 30-cu illərdə fabrik-zavod sənayesi yaradılması sahəsində tədbirlər həyata keçirilirdi.

Modernləşmə və vesternizasiyaya əsasən ruhanilər müqavimət göstəridilər. 1927-ci ildə hərbi mükəlləfiyyət qanununun tətbiq edilməsi ilə meydana

gələn narazılıqdan istifadə edən ruhanilər həmin qanunun və bütünlükdə modernləşmə proqramının ləğv olunmasına cəhd etdilər. Elə həmin vaxt S.H.Tağızadənin avropalaşmaq çağırışından imtina etdiyi, həmin addımı səhv hesab etdiyi barədə şəhiyələr yayılırdı. Buna cavab olaraq S.H.Tağızadə 1928-ci ildə nəşr edilmiş “Moqəddemeye təlimə omumi ya yeki əz sərfəsləhayə təməddon” (Ümumi təhsilin başlanğıcı və ya mədəniyyətin əsas prinsiplərindən biri) adlı kitabına yazdığı müqəddimədə bütün şübhələrə son qoymaq üçün açıq şəkildə vurğulamağı zəruri sayır ki, onun Avropa mədəniyyətini mənimsəmək fikrində heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. O yazırdı: “İranlılar artırıb-əksilmədən, şübhə etmədən, qorxub-çəkinmədən, qeyd-şərtsiz qərb mədəniyyətini – istər maddi, istər mənəvi-əxlaqi dəyərlərini qəbul etməlidirlər..., bu iş bizim həyat fəaliyyətimizə mane olmayan öz milli ənənələrimizin bir hissəsini qorumağa, həqiqətən bizim milli mirasımız olan ənənələrin qorunmasına mane olmamalıdır” [3,80].

1928-ci ildən sonra Rza şahın diktatorluq meyli özünü göstərdi və tədricən siyasi həyatda mövcud olan demokratik ünsürlər öz mahiyyətini itirməyə başladı.

S.H.Tağızadə belə bir şəraitdə icra hakimiyyətində fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu dövrdə, yəni 1928-ci ildə S.H.Tağızadənin ümumi təhsilin zəruriliyi haqqında məqaləsi nəzərə alınmasa, onun modernləşmə sahəsində ideoloji fəaliyyətdən əl çəkdiyini söyləmək olar. Bununla belə, adı çəkilən yazısında nəinki modernləşmə, eləcə də avropalaşma mövqeyində heç bir dəyişikliyin baş vermədiyini göstərir. İcra hakimiyyətində fəaliyyətinin sonuncu mərhələsində, yəni 1933-cü ildə Parisə səfir göndərildikdən sonra Maarif nazirinin təsis etmiş olduğu «Təlim və tərbiyə» jurnalında 1935-ci ildə çap etdirdiyi «Milli ədəbi hərəkət» [9, 257-258] adlı yazısında fars dilinin alınma sözlərdən təmizlənməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin ifrat forma kəsb etdiyini, qeyri-elmi xarakter daşdığını, şahın həmin işə qarışmasını kəskin tənqid etdi [9,257]. Jurnalın həmin nömrəsini yığışdıraraq baş məqalə kimi çap olunmuş yazını oradan götürüb, yerinə başqa məqalə çap etmişdilər [9, 257-258].

1936-1941-ci illərdə London universitetində Şərq dilləri məktəbində fars dili və ədəbiyyatının tədrisilə məşğul olmuş S.H.Tağızadə, 1941-ci ildə Rza şah hakimiyyətdən kənarlaşdırıldıqdan sonra yenidən dövlət qulluğuna qayıtmışdır. İranın İngiltərədə səfiri vəzifəsində çalışdığı illərdə (1941-1947) ölkənin siyasi, dövlət xadimləri, hökumət başçılarına və üzvlərinə ünvanladığı məktublarda yenidən siyasi modernləşmə prosesinin zəruriliyini vurğulayır və həmin sahədə öz baxışlarını geniş şərh edirdi.

S.H.Tağızadə ifrat millətçiliyi tənqid edir və göstərir ki, belə millətçilik İran əhalisinin milli birliyi və vəhdətinə zərər yetirir. O, Türkiyə türklərinin paniranizmə (panfarsizm) münasibəti haqqında yazırdı: «hər bir türk inanır ki, İran əhalisinin üçdə ikisi türklərdir və bir ovuc çürük iranlının (farsın - Ş.Ə.) hakimiyyəti altında əsirdir» [13,27; 10,103].

S.H.Tağızadənin siyasi sistemin modernləşməsinə dair baxışları 1941-ci ildə İngiltərədə İran səfiri təyin edildikdən sonra dövlət rəsmilərinə yazdığı məktublarda öz əksini tapmışdır.

S.H.Tağızadə modernləşmiş cəmiyyət haqqında təsəvvürlərini və İranda modernləşmənin səviyyəsinə münasibətini, modernləşmənin tarixinə dair çıxışları və yazılarında əks etdirmişdir. S.H.Tağızadənin 1955-ci ildə İranda Məşrutə inqilabının 50 illiyi münasibəti ilə «İran məşruteliyyətinin əsas amilləri» adlı çıxışı [11,248-251] xüsusi maraq doğurur. İranın mövcud siyasi sistemindən danışarkən «zahirən konstitusiyalı rejim olan» İran hakimiyyəti iki sosial təbəqənin – mülkədar, sərmayədar, onların nümayəndələri vəkillər, jurnalistlərin və qeyri-təbii yaranmış bürokratiyanın əlində olduğunu, həmin bürokratiyanın özəl və dövlət idarə və şirkətlərinin işçilərini onların xeyrinə səs verməyə məcbur etməyini qeyd edir. Səs verənlər «hətta kağızda nə yazıldığını bilmədən» səs verirlər [11,251].

O göstərir ki, siyasi hakimiyyətə hərbi və xarici qüvvələrin elə bir təsiri yoxdur, əsas amillər yuxarıda qeyd edilən təbəqələrdir. Hərbi və xarici qüvvələr ictimai rəyə arxalanmır, yalnız bir mərkəzdən asılıdırlar.

S.H.Tağızadə siyasi sistemin təkmilləşməyə ehtiyacı olduğunu nəzərə alaraq onun yolunu müəyyən etməyə çalışır. Bu, əslində Qərb demokratiyasının bərqərar edilməsi yoludur. Demokratiyanın, parlament sisteminin bərqərar olmasının birinci şərti partiya sisteminin yaradılmasıdır. Məşrutə sisteminin demokratikləşməsinin ikinci şərti dövlət idarə və müəssisələrini, orada çalışanları hakim rejimin iradəsinin icraçıları funksiyasını yerinə yetirməkdən azad etməkdir. Dövlət idarə və müəssisələrində çalışan ziyalı və təhsilli adamların siyasətdən uzaqlaşdırılmasına və öz funksional vəzifələrini yerinə yetirmələrinə nail olunmalıdır. Nəhayət, demokratik rejimin bərqərar olması əhalinin əksəriyyətini təşkil edən aşağı təbəqələrin dövlətin və cəmiyyətin işlərində yaxından iştirakı və onların maraqlarının təmin olunmasını tələb edir.

Beləliklə, S.H.Tağızadə parlament rejiminin bərqərar edilməsinin zəruriliyi və onun Qərbdə təcrübədən keçmiş və keçməkdə olan sosial stabilliyi təmin edən üsullarını göstərir.

S.H.Tağızadə İranın modernləşməsi tarixini, ona təsir edən və maneə olan amilləri də yaxşı bildiyindən həm İranda, həm də xaricdə (ABŞ-da) həmin məsələlər haqqında öz baxışlarını geniş şərh edir.

S.H.Tağızadə öz çıxışında “1905-1911-ci illər inqilabından əvvəlki dövrün” siyasi, ictimai, mədəni xarakteristikası, İranın beynəlxalq vəziyyətinin təsvirini verir, modernləşdirmə sahəsində edilən təşəbbüsləri bir-bir sadalayır və onların yarımçıq, natamam qalmasının səbəblərini və ictimai həyata cüzi təsir göstərdiyini vurğulayır. O, İranın həmin baxımdan tarixini üç mərhələyə: 1905-1911-ci illər inqilabına qədərki modernləşdirmə cəhdləri mərhələsinə, 1905-1911-ci illər – 1925-ci illər – mütəşəkkil formada modernləşdirməyə başlanması mərhələsinə və 1925-ci ildən sonrakı – İranın yeni mədəniyyət yoluna daxil olması mərhələlərinə ayırır.

S.H.Tağızadə Qərb ideyalarının yayılma zamanı, üsul və vasitələrindən ötrəri söz açır, əsasən siyasi, ictimai, mədəni məsələləri və s. işıqlandıрмаğa çalışır və qısa bir müəzirdədə bir əsr və ya əsr yarımliq İrən tarixi haqqında qoyulan mövzu baxımından dolqun təsəvvür yaradır.

Müqayisə üçün deyə bilirik ki, S.H.Tağızadənin İrən tarixi haqqında icmal, konspekt və tezis formasında söylədikləri fikirlər elmi tarixşünaslıqdan çox az fərqlənir. Bu da onun özünün qeyd etdiyi kimi yüksək dəyərləndirdiyi təəssübsüz, bitərəflik və həqiqətə üstünlük vermək prinsiplərinə [12,208] əməl etməsindən irəli gəlir.

1951-1953-cü illər İrən neftin milliləşdirilməsi ilə bağılı gərgin siyasi hadisələrdən sonra İrən ABŞ-la yaxınlaşmağa başlaması vesternləşmə prosesini nisbətən sürətləndirmişdir. İrən cəmiyyətinin imkanlı təbəqələri arasında geniş yayılan vesternizasiya ənənəvi həyat tərzi sürən böyük əksəriyyətin maraqlarını təmsil edən ziyalılar arasında anti-vesternizasiya hərəkəti və ideologiyasının yaranmasına zəmin yaratmışdır. Həmin ideologiyanın tənqid hədəflərindən biri «vesternizasiyanın peyğəmbəri» [13,27] hesab edilən S.H.Tağızadə idi. Lakin uzunmüddətli mühacir həyatı yaşaması səbəbindən Tağızadənin ideoloji fəaliyyətində müvəqqəti olaraq fasilə yaranır ki, bu da onun fəaliyyətinin birinci mərhələsi hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

Rus dilində:

1. Иранская революция 1708-1979 гг. Причины и уроки. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989, с. 557.
2. Тагиева Шевкет. Демократические республики Юго-Восточного Кавказа (Азадистан и Гилаиская Советская республика). Баку: Издательский дом «Кавказ», 2005, с. 240.

Fars dilində:

3. Behnam, Cəmşid, Təqizadə və məsələ təcəddod, İrənname Sale bistoyekom, 1393, № 1, 2. Vijeye Seyid Həsən Təqizade, s. 77-90.
4. Tarixə təhacome fərhangiyə qərb, nəqşe rouşənfekrane vabəste (4). Seyid Həsən Təqizade, Tehran, Moəssiseye fərhangiyə qədrilə vilayət, 1377, s.236 .
5. Təqizade S.H. Ənvayi Cəhadə melli-təlime omumi. IX c., s. 227-245.
6. Təqizade S.H. Doureye cədid (baş məqalə) Kave, № 1, 14 şəhrivərmahe qədimi yazdigərđi = 22 yanvar 1920, s. 279-280.
7. Təqizade S.H. Moqəddemate ayəndeye rouşən, Ayənde, 1925, №1, s.17-25.
8. Təqizade S.H. Novruz və təqvime İrani, Kavə, 1290, № 51. s. 6-8; 1291, № 56, Racebe təqvimi İrani. s.12.
9. Təqizade S.H. Zendeqiye tufani, Xaterate Seyid Həsən Təqizade, ba kuseşe İrac Əfşar, Entəşarate Məhəmməd Əli Ələmi I çap.s 421.
10. Təqizade S.H. Namehaye Ləndən, əz dourane səfarəte Təqizade dər Engelestan, ba kuşəşe İrac Əfşar, Tehran, Fəzran, 1375, s.306.
11. Təqizade S.H. Əvamele əsasiye məşrutiiyəte İrən. Ettelaat, № 8743, 145, 1336 (Məşrutənin 50 illiyi münasibəti ilə) IX c. s. 248-251.
12. Təqizade S.H. Sirayəte əfqare qərbi dər İrən, IX c., s. 207-219.
13. Katozyan Humayun, Məhəmməd Əli, Seyid Həsən Təqizade, “Se zendegi dər yek omr”, İrənname, Sale bistoyekom, 1383, №1, 2; Vijenameyi Seyid Həsən Təqizade, s.7-48.

ПЕРВЫЙ ЭТАП ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕЙИД ГАСАНА ТАГИЗАДЕ В СФЕРЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ИРАНА

А.Г.ШАФИЕВА

РЕЗЮМЕ

В начале XX века прогрессивная интеллигенция Ирана была сильно обеспокоена военной, экономической и культурной отсталостью страны от государств Европы. Представители передовой интеллигенции, обосновав необходимость устранения отсталости, путём модернизации общества, приступают к разработке её идеологической платформы. Одним из людей, принимавших активное участие в этом процессе и внесшим особый вклад в общественную, политическую, научную и идеологическую сферы модернизации Ирана явился С.Г. Тагизаде.

Ключевые слова: С.Г.Тагизаде, Иран, модернизация, западная культура

INITIAL PERIOD OF THE IDEOLOGICAL ACTIVITIES OF SAYYID HASAN TAGHIZADEH IN THE MODERNIZATION OF IRAN

A.H.SHAFIYEVA

SUMMARY

Substantial military, economic and cultural regression of Iran in comparison with European countries in the XX century extremely disturbed progressive political and social figures as well as intellectuals. Progressive intellectuals reasoned the inevitability of eliminating the decay in the country and regarded modernization as the resolution. Therefore, they propagated modernization ideas and focused on generating its ideology. S.H.Taghizadeh was one of the intellectuals performing exceptional activities in the modernization of Iran in social, political, academic and ideological fields.

Keywords: S.H.Taghizadeh, Iran, modernization, westernization